

ARAB GRAMMATIKASIGA OID TERMINOLOGIYA SOHASINING ZAMONAVIY RIVOJLANISH BOSQICHI

Turg'unbojev Nuriddinjon Muhammadjon o'g'li

Tel: +998900000163, E-Mail: Mnuriddin163@Gmail.Com

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti

Mustaqil Izlanuvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17233215>

Har qanday fan singari tilshunoslik sohasida ham atamalar (terminlar) muhim o'rin tutadi. Atama deganda, odatda, muayyan ilmiy tushunchani aniq ifodalovchi va faqat o'sha soha doirasida foydalaniladigan so'z yoki ibora tushuniladi¹. Ilm-fan rivojlanishi jarayonida shu fan doirasidagi yangi hodisalarni tasvirlash uchun yangi terminlar paydo bo'lib boradi. Shuning uchun terminologiyani o'rganish, uni tartibga solish masalalari tilshunoslikda alohida ahamiyat kasb etadi². Jahon tilshunosligida terminologiya va uning nazariy asoslari masalalarini ko'plab olimlar maxsus tadqiq etgan. Xususan, rus tilshunosligida G.O. Vinokur, V.V. Vinogradov, A.A. Reformatskiy, O.S. Axmanova, A.M. Shcherbak, V.P. Danilenko, A.N. Kononov, Y.A. Kolesnikova, V.M. Boguslavskiy kabi olimlar til terminlarining shakllanishi va tartibga solinishini chuqur o'rganganlar³. Ularning izlanishlari natijasida ilmiy atamaning belgilari, terminologik qatlamning xususiyatlari, bir soha terminlarining boshqa sohalarga ta'siri kabi nazariy masalalar yoritib berilgan. Masalan, A.A. Reformatskiy terminning bir ma'noli va aniq ta'rifga ega bo'lishi, muayyan tushunchaga bog'lanishi lozimligini ta'kidlaydi. Shuningdek, tilshunoslik terminologiyasida sinonimiya, omonimiya va variantlilik kabi hodisalar yuzaga kelishi sabablari ham ilmiy adabiyotlarda tahlil qilingan.

Terminlarning shakllanish manbalari ham nazariy jihatdan muhimdir. Olimlar ko'rsatishicha, terminlar asosan uch manbadan hosil bo'ladi: 1) umumxalq tilidagi so'zlarga maxsus ma'no yuklash orqali (masalan, o'zbek tilida tub so'ziga tilshunoslikda "asosiy" ma'nosini berib tub fe'l termini yaratilgan); 2) boshqa tillardan termin qabul qilish (masalan, fonetika, morfologiya kabi xalqaro terminlar); 3) sohaning o'z ichki imkoniyatlari bilan yangi so'z yasash (masalan, boshlang'ich forma kabi). Shuningdek, murakkab tushunchalarni ifodalashda ko'pincha birikma terminlar qo'llanadi. Birikma terminlar ikki yoki undan ortiq qismlardan tashkil topib, bir butun atama sifatida

¹ Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminologiyasi: monografiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. – 28. b.

² Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminologiyasi: monografiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. – 29. b.

³ Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminologiyasi: monografiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. – 7. b.

bitta tushunchani ifodalaydi⁴. Tilshunoslikda ham ko'plab terminlar birikma shaklda: so'z birikmasi, ergash gap, bilvosita usul kabi.

Terminlarga oid nazariy yondashuvlarda yana bir muhim jihat – terminlarning milliy va xalqaro xususiyati. Ba'zi terminlar xalqaro miqyosda bir xilda ishlatilsa (masalan, grammatika, fonema kabi), boshqa ko'plab terminlar har bir milliy tilning o'z so'z boyligidan shakllanadi. Shu bois milliy terminologiya masalasi muhim: har bir xalq o'z tilida fan sohasidagi tushunchalarni ifodalay oladigan atamalar tizimini rivojlantirishi kerakligi ta'kidlanadi. Masalan, mustaqillikdan keyin O'zbekistonda terminologiyani tartibga solish bo'yicha davlat miqyosida ishlar olib borildi – maxsus Atamashunoslik qo'mitasi tuzilib, yangi terminlarni jamoatchilik muhokamasi va rasmiy tasdiqdan o'tkazish tartibi joriy etildi⁵. Bu kabi choralar terminlar yanada me'yorlashuvi, fanda yagona terminologiya qo'llanilishini ta'minlashga qaratilgan.

Umuman olganda, tilshunoslik terminlari nazariyasi shuni ko'rsatadiki, ilmiy atamalar fan taraqqiyotining uzviy qismidir. Terminlarsiz nazariy bilimlarni ifodalab bo'lmaydi. Shu sababli terminlarning aniq ta'riflanishi, tushunchalarga mos ravishda tanlanishi va standartlashtirilishi ilm-fan rivojiga bevosita ta'sir ko'rsatadi⁶. Keling hozir arab tilshunosligida terminologiya rivojining tarixiy bosqichlarini ko'rib chiqamiz:

Arab tilshunosligi tarixi juda qadimiy bo'lib, uni shartli ravishda to'rt davrga ajratish mumkin: 1) Islomdan avvalgi johiliya davri; 2) ilk islom davri; 3) Abbosiylar (klassik) davri; 4) zamonaviy davr. Bu davrlarda arab tilining o'rganilish darajasi, grammatik tushunchalarning shakllanishi va terminlarning qaror topishi turlicha kechgan. Har bir bosqichda arab grammatikasi rivojiga hissa qo'shgan allomalar faoliyat ko'rsatib, o'z davri ehtiyojidan kelib chiqqan terminlarni yaratdilar. Quyida ana shu bosqichlardan zamonaviy davr haqida bayon etamiz.

Zamonaviy davr (**XIX–XXI asrlar**) da arab tilshunosligi, jumladan, grammatik terminologiya o'zgarish va yangilanishlar davrini boshdan kechirdi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida arab dunyosida madaniy uyg'onish (an-Nahda) harakati boshlangan bo'lib, bu davrda ko'plab G'arb ilmiy asarlari arab tiliga tarjima qilindi, yangi tushunchalar kirib keldi. Natijada an'anaviy arab tilshunosligida mavjud bo'lmagan terminlarni yaratishga ehtiyoj tug'ildi. Misol uchun, fonetika, fonologiya, sintaksis kabi sohalar G'arbiy Yevropada shakllangan

⁴ Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminologiyasi: monografiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. – 27. b.

⁵ Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminologiyasi: monografiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. – 90. b.

⁶ Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminologiyasi: monografiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021. – 91. b.

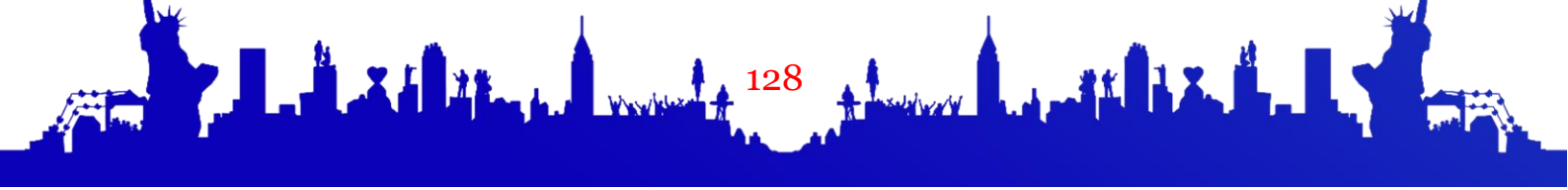
nazariyalar sifatida arab tilshunosligiga kirib kelganda, ularga arabcha atamalar yasaldi: علم الأصوات (ilm al-asvat – fonetika), علم الصرف الصوتي (ilm as-sarf as-sawtiy – fonologiya) kabi. Shuningdek, لغويات (lug'awiyat yoki lisaniyat – lingvistika) kabi umumtilshunoslik terminlari ham paydo bo'ldi. XX asrga kelib arab olimlari milliy grammatik an'anani zamonaviy tilshunoslik g'oyalari bilan boyitishga kirishdilar. Misrlik tilshunos olim Ibrohim Anis arab tilining fonetika va fonologiyasi sohasida katta tadqiqotlar olib bordi va shu orqali arab tilshunosligida fonema, unli- undosh kabi terminlarning ilmiy tushunchasini mustahkamladi. Iroqlik olim Ibrohim as-Samarrai G'arb tilshunosligidagi qiyosiy-tarixiy metodni arab tiliga tatbiq qilib, arab tilining tarixiy rivojini tadqiq etdi; uning ishlari natijasida tarixiy grammatika va qiyosiy tilshunoslik kabi atamalar arabcha ilmiy adabiyotlarda qo'llanila boshlandi. Mahdiy al-Maxzumiy arab sintaksisini zamonaviy usulda o'rgandi, Muhammad al-Muborak esa arab tilini psixolingvistika nuqtai nazaridan o'rganib, psixolingvistikaga oid terminlarni arabchalashtirdi. Shuningdek, XX asr davomida arab davlatlarida til akademiyalari tashkil topdi. Masalan, 1919-yilda Damashqda, 1932-yilda Qohirada, 1947-yilda Bag'dodda Arab tili akademiyalari ochildi. Bu akademiyalar arab tilini zamonaviylashtirish, atamalarni yangilash ustida ish olib bordi. 1945-yil 10-mayda Arab Davlatlari Ligasi qoshida maxsus til bo'limi tashkil etilib, unga arablashtirish, ya'ni xorijiy atamalarga arabcha muqobil topish, arabcha terminologiya yaratish, maktab va oliy ta'limda arab tilida fanlarni o'qitish masalalarini muvofiqlashtirish vazifasi yuklandi. Bu doirada ko'plab xalqaro ilmiy terminlarning arabcha muqobillari ishlab chiqildi. Misol uchun, telephone uchun هاتف (hatif), automobile uchun سيارة (sayyara) kabi so'zlar joriy qilindi.

Lingvistik terminologiyada ham morfologiya o'rniga صرفيات (sarfoyat), syntax o'rniga تركيب (tarkib) kabi variantlar tavsiya etildi. Biroq amaliyotda klassik sarf va Nahv atamalari o'z o'rnini saqlab qoldi – faqat ularning izohi zamonaviy ilmiy tushunchalar bilan boyitildi. Zamonaviy davr arab tilshunosligida grammatik tadqiqotlar ham yangi bosqichga ko'tarildi. Arab grammatik an'anasi G'arb tilshunosligi bilan dialogga kirishdi. Natijada struktur tilshunoslik, transformatsion grammatika, semantik-pragmatik tahlil kabi yo'nalishlar yuzaga kelib, ularga muvofiq arabcha terminlar yaratildi. Masalan, البنية (al-bunya – “struktur”), التحويلية (at-tahwiliyya – “transformativ”) singari so'zlar lingvistik matnlarda paydo bo'ldi. Ba'zi arab tilshunoslari hatto klassik nahv tizimini qayta ko'rib chiqib, “بيسير النحو” (taysir an-Nahv – “grammatika soddalashtirilishi”) harakatini boshlab yubordilar. Masalan, misrlik

Adham ar-Roziy va Suriya olimi Anis Frayhlar nahv qoidalarini zamonaviy usulda, kamroq termin bilan o'rgatish taklifini berdilar. Bu takliflar bahsli bo'lsa-da, arab grammatik terminologiyasini qayta ko'rib chiqishga undadi. Bugungi kunda arab davlatlarida maktab va oliy ta'limda grammatika o'qitilishi hanuz klassik terminologiya asosida olib boriladi (ism, fe'l, Nahv, sarf kabi atamalar saqlangan). Biroq universitetlarda umumtilshunoslik kurslarida "lisaniyat" (lingvistika) atamasi ostida G'arb terminologiyasi ham o'qitilmoqda. Yangi ilmiy avlod ikki xil – klassik va zamonaviy – terminologiyani baravar o'rganib, ularni muqosama qilish imkoniga ega bo'lmoqda. Ko'plab yangi nashr etilayotgan grammatik lug'atlar va ensiklopediyalarda klassik atamalar zamonaviy izoh bilan berilmoqda. Masalan, yaqinda nashr etilgan "Al-Mu'jam al-Nahviy" (Grammatik lug'at)da muftada – sub'ekt, xabar – predikat tarzida izohlangan. Shu tariqa, zamonaviy davrga kelib arab grammatik terminologiyasi o'zining boy tarixiy merosini saqlagan holda, zamon talablari bilan ham boyidi. Asosiy ilmiy atamalar (Nahv, sarf, ism, fe'l va h.k.) o'zgarmadi, lekin ularga qo'shimcha ravishda lingvistik terminlarning arabcha muqobillari yaratildi. Arab tilshunoslari klassik merosni hurmat qilgan holda, yangi ilmiy g'oyalarni qabul qildilar va natijada bugungi arab tilshunosligi terminologiyasi ikki manbadan oziqlanmoqda: biri – ming yillik tarixga ega bo'lgan an'anaviy arab terminlari, ikkinchisi – keyingi asrlarda, xususan XX asrda G'arb ta'sirida yaratilgan terminlar. Bu terminologik boylik arab tilini nafaqat diniy-adabiy meros tili, balki zamonaviy fanlar tiliga aylantirishga xizmat qildi. Yuqoridagi tahlillardan ko'rinadiki, arab grammatik asosiga oid terminologiyaning rivojlanishi uzluksiz tarixiy jarayondir. Johiliya davrida og'zaki adabiyot zaminida pishgan arab tili, islom davrida Qur'on barakoti bilan ilk grammatik me'yorlarini oldi, Abbosiylar davrida esa dunyo tilshunosligida kam uchraydigan darajada mukammal nazariy tizimga ega bo'ldi. Zamonaviy davrda esa ushbu boy meros yangi ilmiy yutuqlar bilan boyitildi. Har bir bosqichda yetuk olimlar, grammatiklar o'z hissasini qo'shib, terminlarni yaratdi, takomillashtirdi va avlodlarga yetkazdi. Umumiy tilshunoslik nazariyasi nuqtai nazaridan, har bir ilmiy atama – bu tarixiy tajriba mahsuli. Arab tilshunosligidagi Nahv, sarf kabi terminlar ming yillik hayotini saqlab kelayotgani bejiz emas – chunki ular orqasida ulkan nazariy maktablar turadi. Xuddi shunday, o'zbek tilshunosligidagi ot, ega, kesim kabi terminlar ham o'z taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan va bugun sof o'zbekchada barqarorlashgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, har bir ma'lumotni ilmiy manbalarga tayangan holda tahlil qilish terminologiya tarixini o'rganishda nihoyatda muhimdir. Yuqorida keltirilgan har bir fakt va fikr mashhur olimlar asarlaridan, ilmiy tadqiqotlardan olindi: o'zbek

tilshunosligi bo'yicha I. Ermatov monografiyasidan, arab tilshunosligi bo'yicha D. Mamatoxonova va Sh. Mirziyotov qo'llanmasidan va boshqa manbalardan foydalanildi. To'qima ma'lumotlar keltirilmay, faqat ishonchli manbalardagi olimlar qarashlari yoritildi. Natijada, arab grammatik terminologiyasi rivoji bosqichma-bosqich kechib, bugungi kunda boy va rang-barang tizimga aylanganini ko'rdik. Bu terminologiya arab tilining nafisligiyu mantiqiy qudratini aks ettirib, nafaqat diniy va adabiy merosni, balki zamonaviy fan-texnika tushunchalarini ham ifodalashga qodir ekanini isbotlamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

المفصل في صنعة الإعراب للزمخشري. تحقيق ودراسة. الأستاذ الدكتور خالد إسماعيل حسان. مصر. القاهرة. مكتبة الآداب. 2020

2. Mahmud Zamaxshariy. – Toshkent: “Tafakkur” nashriyoti.

3. Ermatov I. O'zbek tilshunoslik terminologiyasi: monografiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2021.

4. Хабибуллаев А. Адабий манбашунослик ва матншунослик. –Т.: 2000.

5. Nosirova M. O`rta asrlar arab nahvidan namunalar (Mahmud Zamaxshariyning “Unmuzaj fi nahv” risolasi asosida). – T.: ToshDSHI nashriyoti, 2004.

6. الدكتور فخر صالح قدارة. المفصل في علم العربية. دراسة وتحقيق. – عمان، الأردن. دار عمار للنشر والتوزيع. 1425 هـ / 2004 م.

6. <https://ziyouz.com>

